

ÒÀÊÑÒ ÑÒÀÒÒ² ÒÓÒ

* * *

О. І. ГУРЖІЙ (Київ), Л. І. КАПІТАН (Мукачеве)

**“Український історичний журнал”:
з історії виникнення та діяльності**

Вітчизняна історична наука повною мірою відчула на собі всі ті складні, часом трагічні суспільно-політичні перипетії, які мали місце в ХХ ст. Обставини склалися таким чином, що з 30-х років до 1957 р. в Україні не існувало постійного періодичного друкованого органу з історії. Встановлен-

ня тоталітарної комуністичної системи управління та панування “єдино правильної” марксистсько-ленінської ідеології, а також рішуча боротьба радянської влади з “українським буржуазним націоналізмом” призвели до закриття в 30-х роках більшості видань історичного профілю. Масові репресії, переслідування та знищення інтелігенції, в тому числі вчених, надовго перервали концептуальний зв’язок з попередніми надбаннями, науковими традиціями і цілими школами. Сумно відомий державний діяч Л. Каганович вимагав навіть “хімічно знищити ті тоненькі, невідомі нитки..., що залишилися від М. Грушевського та його школи”¹.

Однак уже на початку 40-х років в Україні стала очевидною нагальна потреба у фаховому періодичному часописі з історичної тематики. Це добре усвідомлювало багато тогочасних суспільствознавців. Від їх імені в 1943 р., ще перед поверненням на батьківщину з східних регіонів країни Інституту історії та археології*, виступив історик держави і права, член-кореспондент АН УРСР С. Юшков**. У доповідній записці для відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У від 3 лютого він доводив: 1) основним науково-дослідним центром у галузі історії повинен бути Інститут історії та археології АН УРСР, який має добрий зв’язок з відповідними кафедрами університетів і педагогічних інститутів; 2) громадськість вже давно говорить про необхідність видання історичного журналу. І далі наголосив: “Але тепер, коли завдання української історичної науки так ускладнилися, ці пропозиції необхідно втілити в життя”².

Після розгляду пропозиції вченого у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У його завідувач К. Литвин 17 березня того ж року надіслав листа директорові інституту проф. М. Петровському з проханням висловити свої міркування про доцільність заснування історичного журналу. Незважаючи на те, що К. Литвин вважав поставлене питання таким, що заслуговує на увагу, воно тоді не було вирішене позитивно. Крім того, Петровський сумнівався в можливості своєчасного надходження необхідного матеріалу, щоб часопис виходив регулярно.

Хоча надалі це питання продовжувало активно обговорюватися науковцями, в поле зору членів Президії АН УРСР і ЦК КП(б)У воно потрапило лише в 1950 р., але знову опинилося в “глухому куті”. Відділ пропаганди і агітації ініціативу вчених 16 січня 1951 р. оцінив негативно. Пояснювалося це тим, що, мовляв, співробітники інституту та інші суспільствознавці можуть друкувати свої праці в союзному журналі “Вопросы истории” або наукових записках Академії наук. При цьому не бралось до уваги, що молодим ученим у такі видання було дуже важко “пробитися”, а також те, що “Вопросы истории” та наукові записки не могли охопити всю палітру наукових пошуків українських істориків.

Однак “товстий” журнал залишався мрією не тільки спеціалістів, а й бажаним для широкого читацького загалу, згадував його колишній головний редактор М. Коваль³. Це питання неодноразово порушувалося в пресі, причому навіть на всесоюзному рівні, ставилося перед вищим партійним керівництвом⁴.

Як свідчать архівні матеріали, цю мрію наприкінці 1955 — на початку 1956 рр. спробував втілити в життя директор Інституту О. Касименко. За його підписом було підготовлено “Проект для Президії АН УРСР про необхідність і засади створення журналу “Радянський історик”⁵. У ньому, зокрема, йшлося про те, що за роки радянської влади, особливо в післявоєнний період, в Україні вирости численні кадри висококваліфікованих істориків. Лише з історії Комуністичної партії в 1945—1954 рр. аспірантами і викладачами вузів захищено понад 270 кандидатських дисертацій. Про наукову зрілість українських радянських істориків свідчили, наприклад,

статті, опубліковані в “Наукових записках” Інституту історії АН УРСР, Інституту археології АН УРСР, університетів і кількох педагогічних інститутів.

Проте подальший розвиток історичної науки в республіці, на переконання дописувача, гальмується через відсутність історичного журналу. Він також звернув увагу на те, що не існує й видання для учителів історії середніх шкіл (на зразок “Преподавание истории в школе”, яке регулярно виходило в Москві). «Не можна при цьому не зазначити, — йдеться далі в документі, — що в той час, коли письменники республіки мають у своєму розпорядженні чотири товстих і два тонких журнали (“Вітчизна”, “Жовтень”, “Советская Украина”, “Дніпро”, “Україна”, “Зміна”), також видаються журнали, в яких... можуть виступати літературознавці і мовознавці (“Література в школі”, “Українська мова в школі”), великий загін українських радянських істориків не має свого органу»⁶.

При цьому вчений нагадав, що кілька років тому засновані й регулярно виходять спеціальні історичні часописи в усіх європейських країнах народної демократії.

Тому пропонувалося створити “двомісячний” журнал “Радянський історик”, який би втілював у собі риси “Вопросов истории” та “Преподавание истории в школе”, а також об’єднав істориків України. Його функціонування “сприяло б, з одного боку, перетворенню Інституту історії АН УРСР на своєрідний центр, який би координував науково-дослідницьку діяльність українських радянських істориків — наукових співробітників Академії наук УРСР (істориків, археологів, етнографів), українського філіалу Інституту Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна при ЦК КПРС, викладачів історії народів СРСР, загальної історії, основ марксизму-ленінізму, які працювали в університетах, педагогічних та інших інститутах, у партійних школах, працівників архівів і музеїв. З другого боку, створення подібного журналу сприяло б підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання історії в школі і підвищенню успішності учнів”⁷.

Документ свідчив, що, попри всі кращі наміри — мати власний періодичний друкований орган, дирекція Інституту історії АН УРСР цілком свідомо пропонувала Президії, а через неї, зрозуміло, і вищим партійним органам ще більше підпорядкувати (деякою мірою монополізувати) процес розвитку історичної науки в республіці. Адже, на наш погляд, до того часу, скажімо, такі університети, як київський, харківський і деякі інші навчальні заклади, продовжували залишатися певною мірою особливими осередками науково-дослідної роботи в регіонах.

Вчені не могли не скористатися сприятливою атмосферою політичної лібералізації, яка настала після XX з’їзду КПРС. Керівництво Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ та Архівного управління МВС у липні 1956 р. звернулося до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з листом, де йшлося про необхідність створення національного історичного журналу, який би став осередком формування наукової думки, координував дослідницьку діяльність вітчизняних істориків, надавав їм дійову допомогу⁸.

У відповідь на такі заходи 1 лютого 1957 р. Секретаріат ЦК КПУ прийняв рішення про видання “Українського історичного журналу” періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друкованих аркушів, тиражем 10 тис. примірників, штатом 4 особи. Перед часописом ставилися завдання висвітлювати історію українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму і комунізму, вирішальну роль народних мас, діяльність робітничого класу та комуністичної партії, видатну роль Леніна тощо.

Особливу увагу передбачалося приділяти висвітленню боротьби партії за єдність своїх лав, питанням союзу робітничого класу і селянства, дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальненню досвіду викладання історичних дисциплін, інформувати про роботу наукових установ, з войовничою партійністю і непримиренністю боротися за чистоту принципів, проти проявів буржуазної ідеології, українського буржуазного націоналізму.

1957 р. розгорнулася велика, кропітка, часом невдячна робота з організації й підготовки до друку перших номерів “УІЖ”у. Особливо активно взявся за цю справу відомий дослідник, перший відповідальний редактор часопису Ф. Шевченко. Його непокоїло все і не в останню чергу, зрозуміло, популярність і тираж видання. Він підготував лист від імені редколегії до завідувача відділу агітації та пропаганди ЦК КП України М.Хворостяного, в якому акцентував увагу на тому, що було б дуже корисним ознайомити з матеріалами, які будуть публікуватися на шпальтах журналу, партійний актив, агітаторів, пропагандистів, лекторів, усіх працівників мережі освіти. При цьому бажаним було, щоб “партійні бібліотеки” (так у документі. — авт.) організували передплату “УІЖ”у. Тоді передплатна ціна на півроку становила 18 крб., а одного номера — 6 крб.

Виходячи з першочергових завдань, які постали перед редколегією, вчений вважав за необхідне встановити зв’язок з середніми школами, педагогічними училищами та інститутами. Він звернувся до тодішнього міністра освіти республіки І. Білодіда і попросив допомогти в справі проведення передплати на часопис навчальними закладами, підпорядковуваними Міністерству освіти УРСР⁹.

Виникли певні проблеми і з поліграфічною базою видання. Створивши “Український історичний журнал” як орган Інституту історії Академії наук та Інституту історії партії при ЦК КП України, рішенням від 12 липня 1957 р. Центральний комітет компартії республіки зобов’язав друкувати часопис Видавництво АН УРСР. Однак директор Інституту історії партії І. Назаренко, директор Інституту історії О. Касименко, відповідальний редактор Ф. Шевченко звернулися до секретаря ЦК КПУ С. Червоненка, пояснюючи, що це видавництво має застарілу технічну базу, тому не зможе забезпечити регулярний і своєчасний випуск журналу. Враховуючи той факт, що “Вопросы истории КПСС”, “Вопросы истории”, які є ніби відповідниками “УІЖ”у, друкувалися не у Видавництві АН СРСР, а у видавництві “Правда”, вони запропонували друкувати український часопис у видавництві ЦК КПУ “Радянська Україна”¹⁰.

16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії журналу. На ньому обговорювалися два питання: 1) організаційне та 2) проект першого номера. З інформацією про постанову ЦК КПУ від 12 липня та завдання, які випливали з неї, виступив Ф. Шевченко. Учасники засідання постанову взяли до “неухильного виконання”, встановили структуру часопису з 7 рубрик і вирішили для статей відводити 2,5 друк. арк., а на всі інші матеріали — 7,5¹¹.

Важливі аспекти діяльності часопису обговорювалися на засіданні 27 липня того ж року. Кілька членів редколегії (В. Самофалов, П. Лавров, Г. Мултих) черговий раз наголосили на необхідності встановлення тісних зв’язків з вузами. Ф. Шевченко попередив присутніх, що труднощі будуть значні, але треба шукати шляхи їх подолання. Він запропонував, враховуючи надзвичайну ситуацію, що виникла в зв’язку з браком необхідних матеріалів, організувати виїзд членів редколегії “на місця”, в обласні центри для “пошуків” авторів статей, які необхідні для перших номерів. Учений також вніс пропозицію: у № 1 часопису вмістити анкету і за-

пропонувати читачам оцінити зміст видання, висловити побажання, а на початку 1958 р. скликати читацьку конференцію. Було звернуто увагу на необхідність розробки допоміжних історичних дисциплін¹².

Проте не матеріальні, а саме технічні труднощі затримували вихід у світ першого номера. Чому він не виходив і з яких конкретних причин? Як дирекція відповідних інститутів допомогла редакції? Такі гострі запитання поставив 11 грудня В. Жебокрицький перед відповідальним редактором. Ф. Шевченко пояснив: «Робили спробу друкувати журнал у друкарні “Радянська Україна”, місяць друкували матеріали, дали гранки, які були набрані дуже погано, без покликів, без іноземних назв».¹³

Діяльність редакційної колегії не була також ефективною внаслідок нестачі кваліфікованих кадрів. Їх пошуки тривали. О. Касименко і Ф. Шевченко звернулися до ЦК КП України з проханням врахувати потреби часопису і при розподілі випускників Академії суспільних наук направити І. Хміля — колишнього працівника редакції газети “Радянська Україна” — в Інститут історії для роботи на посаді заступника відповідального редактора “УІЖ”у¹⁴. Проте це побажання не було враховано.

Незважаючи на відсутність належних штатів, редколегія доклала багато зусиль, щоб з другого півріччя 1957 р. журнал почав виходити. Її склад був таким: Ф. Шевченко (відповідальний редактор), І. Бутич, І. Гуржій, М. Доній, В. Жебокрицький, П. Калениченко (заст. відп. редактора), В. Самофалов, Г. Шевчук (відп. секретар). Редакція розмістилася у Києві на бульварі Шевченка, 14.

У першій передовій статті журналу “Від редакційної колегії” зазначалося, що поява “УІЖ”у є знаменною подією в науковому житті республіки, “ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні”¹⁵. Вважалося, що матеріали часопису головним чином становитимуть інтерес для суспільствознавців, викладачів історії вищих і середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, партійного і радянського активу та студентів історичних факультетів вузів. Його найважливішою метою повинно стати об’єднання творчих зусиль українських істориків.

Після виходу перших двох чисел журналу члени редакційної колегії звернулися у відділ науки і культури ЦК КПУ з проханням створити їм більш-менш нормальні умови для праці. Тоді в штаті були лише літредактор і редактор-організатор.

Відразу в діяльність “УІЖ”у почали втручатися вищі партійні органи. Так, його редколегія в 1959 р. вирішила присвятити № 4 20-річчю воз’єднання українських земель у складі республіки. Проте, як повідомили їй “згори”, ця дата не відзначатиметься й “порекомендували”, які матеріали зняти і замінити. Причому наказали: “Брати рішучий курс на історію радянського періоду”¹⁶. Нерідко доходило до “автоматизму”, коли кожна партійна постанова обов’язково бралася на “озброєння”, незважаючи на те, стосувалася вона чи ні безпосередньо тематики часопису.

У 1960 р. умови функціонування періодичного видання помітно погіршилися. Про це говорили самі члени редколегії. Так, Ф. Шевченко зазначав: “Передплата на журнал дуже погана — всього 2800 передплатників. Широке залучення вчителів на неї не вдалося. Часопис дорогий, нецікавий”. П. Лавров: “Наші номери нецікаві, бо треба деякою мірою відходити від конкретної історії, давати історіографічні статті”¹⁷. Ставилися питання про поліпшення видавничої бази, збільшення обсягу і періодичності виходу журналу, забезпечення його штатними працівниками та гонорами, оновлення складу редколегії тощо¹⁸.

Однак наприкінці того ж року відповідальному редакторові довелося вирішувати не лише наболілі питання “УІЖ”у, а й “власні” проблеми. Справа в тому, що Президія ЦК КПУ прийняла спеціальну постанову стосовно книги Ф. Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.” (К., 1959), відповідальним редактором якої був І. Крип’якевич. Центральний комітет зобов’язав обговорити працю, показати допущені в ній методологічні помилки і “належним чином оцінити її на сторінках журналу “Комуніст України”. Постанову обговорили на парткомі, а потім на партійних зборах Інституту історії. Зобов’язали дати відповідну оцінку книги і на редколегії. Щоправда, на її засіданні 12 листопада 1960 р. І. Гуржій звернув увагу на те, що її “широко” розглянули на інститутських зборах, недоліки стали “ясні”, а тому звів критику головним чином до “недостатньої оцінки (аналізу)” окремих аспектів. Потім перейшли до обговорення видання книг в АН УРСР, апробації статей, які надходять у “портфель” часопису. М. Доній згодом повернувся до постанови Президії ЦК і з сумнівом зазначив, що в ній говориться ніби рецензію на монографію повинен надрукувати “Комуніст України”, але, можливо, це варто зробити і “УІЖ”у, а коли так, то “треба обов’язково підготувати рецензію об’єктивну, а мовчати нам не можна”¹⁹. На той час з’явилася критична рецензія К. Гуслистого, але Ф. Шевченко з нею категорично не погодився.

Наступний 1961 р. пройшов під гаслом “Гідну зустріч XXII з’їзду КПРС і КПУ” та обговорення їх матеріалів. В зв’язку з цим відповідальний редактор запропонував навіть дещо змінити структуру журналу, зокрема, видавати спеціальний додаток — “вкладиш”. Планувалося розробити програму, щоб можна було давати відповіді на ті питання, які ставилися на з’їздах. Виникла пропозиція ввести “Календар”, де б дуже стисло висвітлювалися видатні історичні події й біографії відомих діячів (з № 3). Пропонувалося виробити окремий науковий напрямок подолання культу особи. В. Самофалов наголосив на необхідності посилення боротьби з проявами “буржуазних націоналістів” і доцільності показати “підричну діяльність антипартійної групи в Україні”. Цікавою була дискусія навколо так званої “науковості” матеріалів часопису. Наприклад, М. Доній пропонував статті, які написані не на архівних матеріалах, як не наукові, не друкувати. Г. Мултих робив виняток для тих з них, котрі є “загальнопартійними і потрібними для пропагандистів”²⁰.

У 1962 р. черговий раз гостро постало питання про викриття наслідків культу особи, а в редакції не було жодної статті на цю тему. Наближалася річниця з дня народження партійного та державного діяча, академіка АН УРСР М. Скрипника (1872—1933), але студію з цього приводу не наважувалися друкувати без рішення з “гори”. Дописи Ф. Шевченка продовжували широко обговорюватися, контролюватися, і навіть його принципова позиція: “Стаття не передова, а авторська, і кожен автор має право висловлювати свою думку”, нічого не змінювала на краще. Лише коли вчений “показував” свою наукову продукцію в ЦК і отримував “добро” — знімалися всі проблеми. “Раз у ЦК не заперечують, то навіщо тоді обговорювати її на редколегії”, — дивувався М. Доній²¹.

Минав період так званої “відлиги”. Відчувалося наближення зміни політичного курсу в країні. 14 жовтня 1964 р. Пленум ЦК КПРС увільнив М. Хрушова від обов’язків першого секретаря ЦК партії, члена Президії ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР.

Події, які мали місце в країні наприкінці 1964 р., не могли не позначитися на діяльності “УІЖ”у. Тоді фактично вперше ЦК КП України прийняв постанову, в якій була дана оцінка роботи редколегії часопису. В

зв'язку з цим 2 листопада відбулося спільне засідання дирекцій Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ. Воно було присвячено виробленню заходів, спрямованих на виконання вищеназваної постанови. На ньому були присутні новопризначений директор Інституту історії К. Дубина, директор Інституту історії партії при ЦК КПУ І. Назаренко, Ф. Шевченко, І. Гуржій, Г. Мултих, А. Санцевич, а також П. Гузенко, М. Маркіянов, І. Коломійченко, О. Юрченко, Л. Мришук, І. Лупандін. К. Дубина повідомив, що згідно з рішенням Президії ЦК КПУ з нового року часопис стане щомісячним. Учасники засідання констатували, що одним з недоліків журналу є відсутність у ньому проблемних статей, але жоден з докторів наук Інституту історії протягом цілого року їх не запропонував. Передбачалося “повнокровне” висвітлення всіх періодів історії України, адже, за твердженням Ф. Шевченка, “журнал не читають”. 70—80 % його обсягу становили матеріали новітнього періоду, які більшість читачів не вважали “історією”, бо ці публікації не розкривали її “хід”. А в окремих номерах зовсім були відсутні студії з середньовічної доби і нового часу, які б давали перспективи для майбутніх творчих пошуків^{22–23}. Також вказувалося на недостатнє висвітлення окремих аспектів всесвітньої історії, поверхову критику буржуазної історіографії. Причому останнє пояснювалося тим, що “не дають належної літератури”. А рівень рецензій оцінили в протоколі так: “Ніхто не дає своїх думок, більше переказ книг”. Знову було порушено питання про матеріальні видатки і дійшли висновку, що журнал з початку існування видається фактично на громадських засадах.

Ці ж проблеми залишалися нерозв'язаними і в наступні роки, незважаючи на те, що “УІЖ” продовжував бути чи не основною творчою трибуною істориків республіки.

1965 р. багато провідних вітчизняних учених виступили на сторінках часопису з кількома важливими ініціативами. Зокрема, І. Крип'якевич, М. Марченко, А. Введенський, Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич та інші наполягали на необхідності видання бібліографії з історії УРСР²⁴. М. Брайчевський підтримав ідею Г. Логвіна, обгрунтовану в статті “Перебуків віків” (“Літературна Україна”. — 1965. — 9 лют.), щодо організації в нашій республіці добровільного товариства сприяння охороні пам'яток культури²⁵. 21 грудня наступного року було створене Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, до республіканського правління якого ввійшли і деякі члени редколегії “УІЖ”у, наприклад, К. Дубина (голова), І. Гуржій (член президії) та ін.²⁶

Того ж року до віце-президента АН УРСР І. Білодіда надійшла доповідна записка, підписана групою українських істориків на чолі з І. Крип'якевичем. У ній йшлося про задум створити “Історичний атлас України”. Ідею якимось чином “перехопили” в Москві. Бо в № 7 часопису було опубліковано не текст записки, а матеріал московського спеціаліста в галузі історичної географії В. Яцунського “Про створення історичного атласу” ***. До обговорення проблеми підготовки атласу підключилося багато дослідників різного рівня. Хід дискусії, структура майбутнього атласу і тематика карт протягом тривалого періоду висвітлювалися “УІЖ”ем. Однак реально втілити задумане в життя не судилося через радянську ідейно-методологічну систему. До вирішення цього питання вітчизняні науковці повернулися в кінці XX ст.

24 квітня 1967 р. помер Іван Петрович Крип'якевич. Для редколегії, її іміджу це була величезна втрата — і як людини, і як вченого з світовим ім'ям²⁷. Його знали і цінували на Заході, а праці широко використовували.

В липні “УІЖ”у виповнилося 10 років. За цей період його авторами стали представники 102 місцевостей України — столиці, обласних центрів, невеликих міст і сіл. Щоправда, кияни становили майже 50 % з них. Іноземні дописувачі були представлені Польщею (Варшава, Краків, Вроцлав, Ополе, Катовіце), Чехословаччиною (Прага і Братислава), Румунією (Бухарест і Сігет), Угорщиною (Будапешт і Дебрецен), Німецькою Демократичною Республікою (Берлін, Йена, Лейпціг), Болгарією (Софія), а також Канадою ²⁸. Отже, можна говорити не лише про всесоюзне, а й певною мірою міжнародне визнання часопису.

У журналі було вміщено розвідки академіків і членів-кореспондентів АН СРСР, союзних республік, академіків Польщі та Угорщини, заслужених діячів науки УРСР. Свої статті в ньому друкували партійні та державні керівники України: В. Дрозденко, І. Грушецький, В. Клименко, П. Тронько, О. Григоренко, Ю. Єльченко та ін., а також відомі радянські воєначальники І. Якубовський, В. Чиж. Не обминули увагою “УІЖ” член Політбюро СЄПН Пауль Фрейліх, член Політбюро і секретар ЦК БКП Боян Болгаранов, член Політбюро і секретар ЦК УСРП Деже Немеш, член ЦК КПЧ В. Славик та ін.

Під час святкування 10-літнього ювілею було висловлено щиру подяку за плідну роботу членам редколегії, які перебували в її складі з часу заснування й стали своєрідними “ровесниками” часопису, — І. Бутичу, І. Гуржію, М. Донію, В. Жебокрицькому, П. Калениченку, С. Королівському, П. Лаврову та деяким іншим.

В другій половині року “бунтівного” Ф. Шевченка усунули з посади відповідального редактора, зробили “рядовим” членом колегії. Замість нього було призначено К. Дубину, під керівництвом якого встигли лише провести одне засідання редакції (22 вересня він раптово помер).

Півроку журнал залишався без головного редактора, функції якого виконували його заступники А. Гаєвський, А. Санцевич, П. Шморгун. І як це не парадоксально виглядало, але восени Ф. Шевченко знову очолив редакційний колектив.

На початку 70-х років тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної думки неабияк зріс, набув нових вульгарних форм і проявів. “УІЖ” критикували насамперед за недостатнє висвітлення ленінської тематики ²⁹.

Незважаючи на різні звинувачення, Ф. Шевченко продовжував наполягати на тому, щоб більше друкувати студій з історії України доби феодалізму та капіталізму. Проте його вже мало хто підтримував. 31 жовтня 1971 р. помер друг і колега вченого І. Гуржій. З 1972 р. директором Інституту історії призначили А. Скабу. Деякі члени редколегії пропонували поставити питання перед ЦК партії про усунення відповідального редактора з посади ³⁰. Що і було здійснено в тому ж році. На зміну медієвісту, фахівцю головним чином з нової історії прийшов працьовитий і наполегливий дослідник проблем новітньої історії Польщі П. Калениченко. Зрозуміло, за тих обставин “ухил” часопису в бік сучасної тематики став неминучим.

ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, а її члени постійно мали звітувати перед вищим партійним органом республіки. Про це, зокрема, свідчили великі томи своєрідних доповідних записок “Про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень...” У 1972 р. Секретаріат ЦК КП України виявив ряд хиб і помилок у науковій діяльності інститутів археології, філософії та історії. Наприклад, робився закид, що в названих установах “розмах і якість теоретичних досліджень деяких науковців, практичні висновки і рекомендації, що містяться в опублікованих

ними працях, ще не повністю відповідають тим вимогам, які поставлені перед істориками Комуністичною партією... Деякі співробітники... допускають порушення принципу партійності в оцінці суспільних подій і явищ”. А найстрашнішим, на думку партійних ідеологів, було прагнення окремих учених підняти на щит, обілити і прикрасити ідеологію буржуазного націоналізму, ідеалізувати патріархальщину³¹. Останнє стосувалося особливо періоду середньовіччя.

Центральний Комітет КПУ критикував і конкретних авторів “УІЖ”у та їх студії. Зокрема про статтю С. Злупка “До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського” зазначалося, що в ній подано антинаукове висвітлення життя, діяльності та поглядів цієї особи, зроблена спроба переконати читача в тому, що діяч і теоретик буржуазно-націоналістичної партії Галичини “усе життя пропагував ідеї соціалізму”. За “наукову недбалість та легковажність”, допущені в праці “Дружба братніх культур” (К., 1971), отримала догану старший науковий співробітник Інституту історії Л. Шевченко. А за “серйозні недоліки ідейно-політичного змісту”, які мали місце у віршах, надісланих до журналу “Вітчизна”, критикувався аспірант М. Мельник³².

Відповідні наслідки не забарилися. У відповідності з настановами партійного керівництва республіки в Інституті історії вжили заходів “щодо ідейного оздоровлення колективу”: з його штатів “скоротили” О. Компан, О. Апанович, Я. Дзиру, “не обрано за конкурсом” В. Кука.

У 1972 р. було прийнято і проголошено новий напрямок роботи Інституту історії та “УІЖ”у, який повністю “відповідав” історичним накресленням XXIV з’їзду КПРС, постановам ЦК КПРС і ЦК КП України: “активізувати” тематику наукових досліджень, надавати перевагу розробці проблем сучасної історії: соціалістичного та комуністичного будівництва в нашій країні; критиці буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності тощо; ширше розгортати справу комуністичного виховання трудящих; ідейно-політично загартовувати кадри і т.д.³³

Отже, особливості функціонування “УІЖ”у в 60-х — на початку 70-х років зумовлювалися змінами, які відбувалися в той період у країні: суспільно-політична “відлига” перейшла в стійкий “застій”, “брежнєвську добу”. Припинилися масові репресії й фізичні знищення людей, але диктат компартійних чиновників поступово і всебічно охоплював історичну галузь науки. Була розгромлена опозиційна течія шестидесятників, представники якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису (О. Компан, М. Брайчевський, О. Апанович, Я. Дзира та ін.).

Надалі вплив політичної кон’юнктури на функціонування часопису особливо виявлявся на засіданнях редколегії, члени якої приймали рішення про введення таких рубрик, як “XXV з’їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва”³⁴, “Публікація та розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні”³⁵, “Конституція СРСР — Основний Закон радянського соціалістичного суспільства”³⁶.

Після того як черговий з’їзд завершував свою роботу, тематика журналу підпорядковувалася висвітленню його рішень, що вважалося найактуальнішою, отже, особливо відповідальною справою. Їй, як правило, відводилося не менше третини обсягу кожного номера. При цьому спостерігалася чітка тенденція до згортання “дожовтневої” тематики, особливо середньовічної. Вищі партійні органи інколи давали запитання-застереження на кшталт: “Доки ще рипітимуть чумацькі валки на сторінках “Українського історичного журналу?” А якщо щось і друкували медієвісти, то нерідко сюжети їх статей зводилися до “класової боротьби трудящих мас проти гнобителів”³⁷.

За нашими підрахунками, зазначені чинники призвели до того, що з 1957 по 1972 р. часопис опублікував майже 600 статей з історії України до-
радянського періоду, а протягом 1973—1985 рр. — приблизно на 200 мен-
ше. Причому з них, відповідно, 290 і 154 стосувалися феодальної доби.
Тобто кількість останніх скоротилася ледь не вдвоє.

У ЦК КПУ, Держплан республіки, Президію АН УРСР та її Бюро від-
ділення дирекція Інституту історії мала періодично надсилати “довідки” і
“доповідні записки”, де нерідко йшлося про календарний план інформа-
ційно-пропагандистської роботи. Причому основна увага приділялася іде-
ологічній боротьбі із західною історіографією, зокрема, “окремим датам в
історії українського буржуазного націоналізму, які слід використати для
викриття його злочинної суті, прислужництва зовнішнім агресивним си-
лам, постійній й невикорененій ворожості до українського народу”.

Ідеологічних диверсій націоналістичних фальсифікаторів слід було
чекати, на думку дописувачів, щодо висвітлення ходу й оцінки зна-
чення битви під Батогом (1652 р.), політичної й державної діяльності
Б. Хмельницького та галицького князя Ярослава Осмомисла (1153—1187),
ролі Києво-Могилянської академії, діяльності гетьмана реєстрового коза-
цтва Самійла Кішки (XVI ст.) тощо.

Серед дат, які могли бути “використані в ідеологічних підступах анти-
комунізму, в тому числі українського буржуазного націоналізму, проти
СРСР”, значилися: 9 лютого 1667 р. — підписання Андрусівської угоди
між Росією та Річчю Посполитою, 20 квітня 1622 р. — день смерті гетьма-
на реєстрового козацтва Петра Конашевича—Сагайдачного, липень
1687 р. — початок гетьманування “зрадника українського народу”
І. Мазепи, 18 жовтня 1672 р. — укладення Бучацької угоди між Польщею і
Туреччиною, а також інші події, пов’язані з діяльністю І. Виговського,
П. Полуботка та інших³⁸.

1983 р. спеціальна комісія відділу науки і навчальних закладів ЦК
КПУ високо оцінила діяльність Інституту історії та “УІЖ”у, очолюваних
директором (з 1978 р.) і головним редактором (з 1979 р.) Ю. Кондуфором.
Особливо “позитивними” у роботі редколегії були її зусилля, спрямовані
на залучення “до виступів” партійних і радянських керівників, відомих
учених з інших союзних республік³⁹.

Проте слід констатувати, що навіть тоді, незважаючи на несприятливу
для творчого пошуку атмосферу, “УІЖ” продовжував залишатися цент-
ром наукового життя українських істориків. Наприклад, на його сторін-
ках, щоправда, крізь призму теорії “єдності походження трьох братніх на-
родів” глибоко висвітлювалися питання передісторії Київської Русі, фор-
мування її державних кордонів і адміністративно-територіального устрою⁴⁰.
Відбулося широке обговорення нової концепції передісторії Київської Ру-
сі, запропонованої академіком АН СРСР Б. Рибаким⁴¹⁻⁴². Розробка цієї
проблеми, безперечно, вносила відповідні корективи в дослідження на-
ступної історичної доби.

Дещо по-новому, загострено прозвучала тема про взаємовідносини
українського козацтва і царського уряду Московії у 80—90-ті роки XVI ст.
у статті російського історика Б. Флорі.

Нетрадиційно, чи не вперше в радянській історіографії, П. Натикач,
Ф. Шевченко, В. Смолій зосередили увагу суспільствознавців на форму-
ванні світогляду та соціальної свідомості українців за середньовіччя та но-
вого часу⁴³. Причому останній розширив тему “формування соціальної
свідомості народних мас України в ході класової боротьби” спочатку до
розмірів монографії⁴⁴, а потім захистив і докторську дисертацію. Ці праці

отримали позитивну оцінку істориків. Одночасно схожі наукові пошуки вели вчені Росії.

Етапи формування і розвитку української народності спробував узагальнити Г. Сергієнко ⁴⁵. Зрушення в галузі розвитку культури України протягом XVII ст. досліджували Я. Ісаєвич, О. Дзюба, З. Хижняк та ін.

Проголошена 1985 р. на території СРСР “перебудова”, незважаючи на всі нині відомі прорахунки, стала якісно новою межею в різних сферах життя, відкрила перспективи здійснення кардинальних змін у суспільних науках. Громадськість дедалі частіше зверталася до проблем минулого, щоб краще зрозуміти сучасні помилки, з’ясувати, від якої спадщини треба відмовитись, а що використати з найбільшою користю. Це зумовило активізацію творчих пошуків науковців, висвітлення ними так званих “білих плям”, а інколи й цілих “лагун”. Одним словом, вони поступово одержували реальні можливості всебічно, повно, об’єктивно розповідати про події та явища минулого. Гостро іронічне ставлення почали викликати догматизм і антиісторизм, начотництво і пряме цитування, кон’юктурність і ювілейне славослів’я, які раніше нерідко панували на шпальтах “УІЖу”. З’явилися публікації, автори яких прагнули переглянути “традиційні” для радянської історіографії проблеми.

Разом з тим, слід підкреслити: завоювання нових позицій відбувалося в ході боротьби з старим, консервативним. Традиційно найменш висвітленою в журналі залишалася литовсько-польська доба. Невизначеність майбутнього інколи породжувала непевність, якщо і не відверту боязнь, при публікації “нетипових студій” “незвичних” авторів.

Так, члени редколегії наважилися замовити статтю до 1000-ліття хрещення Русі екзарху України, митрополиту київському Філарету. Можна уявити внутрішню боротьбу при цьому тодішнього головного редактора академіка Ю. Кондуфора, який дав “добро” на такий крок. Однак з оригінального задуму нічого не вийшло. “Почалося все, — згадував М. Коваль, — з дзвінка з приймальні одного із завідуючих відділами ЦК партії. Зажадали негайно передати їм згадану статтю. Досить тривалий час ніяких відомостей з ЦК не надходило. У редакції вже стали нервувати... Вирішив справу вердикт секретаря ЦК з ідеології: “Проти опублікування”. Нижче підписалися й завідуючі відповідними відділами” ⁴⁶.

Зберігався колишній “доробок” і в плані критичного аналізу праць, що виходили в світ. З 278 опублікованих у 1985—1988 рр. у часописі рецензій тільки трохи більше 12 % матеріалів не стосувалися історико-партійної тематики та проблем країн соціалістичної співдружності.

Проте час реформувань все-таки брав своє. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років відбулося започаткування і становлення нової медієвістичної школи в Україні як академічної. При цьому пріоритетність західних українознавчих центрів вимушено поступилася на користь наукових інституцій республіки. В складних і неоднозначних умовах розгортання сучасних державотворчих процесів неабияк зріс інтерес не тільки науковців, а й громадськості до політичної історії країни. В своїх виступах всенародно обраний Президент України дедалі частіше звертався до порівнянь з минулим: козацькою добою, діяльністю Б. Хмельницького, І. Мазепи тощо.

Редколегія знову, як у 60-ті роки, надала шпальти часопису для учасників дискусій про виникнення і генезу української етнічної держави. Нарешті, здійснилися мрії першого керівництва “УІЖ”у вдатися до проведення виїзних засідань при обговоренні наболілих питань історичної науки.

Заради справедливості зазначимо, що першим у сприянні здійсненню такого заходу став Черкаський обком КПУ (насамперед, в особі А. Чабана та А. Морозова). Республіканські історичні читання “Українська козацька

держава: витоки та шляхи історичного розвитку”, організаторами яких виступили Інститут історії АН УРСР, суспільно-політичний і культурний центр Черкаського обкому КПУ та “УІЖ”, відбулися 16—19 квітня 1991 р. у Черкасах. Вони започаткували майже періодичні всеукраїнські конференції на цю тематику, частим місцем проведення яких залишалися Черкаси. За ініціативи редколегії відбулося кілька так званих “круглих столів”, де розглядалися актуальні питання вітчизняної історіографії.

На початку 90-х років на сторінках журналу з’явилися статті та виступи, автори яких прагнули під новим кутом зору розглянути замовчувані раніше аспекти історії нашої країни, зняти проблему “білих плям”. У центрі дослідницьких інтересів опинилися питання формування і утвердження тоталітарного режиму в Україні, його негативних наслідків у різних сферах суспільного життя, української національної революції. Помітно активізувалася діяльність журналу в справі пропаганди історіографічної спадщини та публікації джерел.

Оновлення “УІЖ”у зумовило появу нових рубрик: 1989 р. — “Історія в особах”, 1990 р. — “Новий погляд на проблему”, “Маловідомі сторінки історії”, “По сторінках дожовтневої періодики”, “Портрети істориків минулого”, 1991 р. — “Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях”. Чільне місце серед публікацій останніх років зайняли студії з релігійної тематики, які вміщуються в спеціально створеній 1995 р. рубриці.

Окремо варто відзначити внесок “УІЖ”у в розробку проблем середньовіччя, які широко висвітлюються з 1996 р. в розділі “Проблеми української медієвістики”.

Відтоді, за твердженням головного редактора В. Смоля, часопис став доступним для публікацій будь-якого спрямування, єдиним критерієм добору яких став їх науковий рівень, новизна і вклад у фундаментальні дослідження⁴⁷.

Відбулися дві помітні реорганізації складу редколегії, які головний редактор визначив як “цілком природний процес у руслі оновлення редакційних колегій наукових часописів”. На запитання: “Що необхідно зробити для того, щоб втілити всі задуми та плани на майбутнє?” він лаконічно відповів: “Працювати. В тому числі з авторами. Слід сформувати авторський актив, постійно розширювати географію наших дописувачів. Звичайно, потрібні кошти для регулярного видання журналу. ...Але... значно легше шукати гроші, можливості для видання, коли черговий номер не лише повністю сформований, причому не лише сформований, а й укомплектований цікавим, оригінальним науковим матеріалом”⁴⁸.

Введення наприкінці ХХ ст. до складу колегії додаткових членів — фахівців високого класу і створення наукової ради із залученням провідних учених (окрім українських) з Росії, США, Італії, Канади, Польщі, безперечно, сприятиме подальшому міжнародному визнанню “УІЖ”у, вирішенню найскладніших наукових проблем у галузі вітчизняної історії.

Узагальнив досягнення істориків у 90-х роках і зробив певні прогнози розвитку цієї галузі науки на майбутнє на сторінках часопису заступник головного редактора О. Реєнт⁴⁹.

Таким чином, “Український історичний журнал”, який з’явився на хвилі хрущовської “відлиги”, пройшов складний шлях становлення і розвитку. За період його існування в історії українського народу відбулися непрості, бурхливі події: часткова лібералізація і “брежнєвський застій”, “маланчуківщина” і “перебудова”, нарешті, розбудова власної незалежної держави. Звичайно, часопис існував не у вакуумі. Всі ці суперечливі процеси так чи інакше впливали на його діяльність. Політична кон’юнктура, ідеологічний тиск, зміни головних редакторів, колективу редакції не мог-

ли не позначитися на проблематиці журналу, науковому рівні та історичній об’єктивності матеріалів, уміщених на його сторінках.

Творчий доробок часопису кінця 50 — середини 80-х років не є однозначним, і відповідно, оцінку громадськості він одержав неоднозначну. Однак процес накопичення та осмислення історичних знань, хоч і деколи загальмований, відбувався. Попередня політична заангажованість не змогла стримати поступове, але неухильне розширення джерельної бази досліджень, введення в науковий обіг нових матеріалів, нагромадження потенціалу для майбутнього об’єктивного висвітлення фактів і подій минулого.

Без перебільшення можна констатувати, що з кінця 80-х років “УІЖ” виконує роль своєрідного орієнтира в формуванні нової вітчизняної історіографії. На шпальтах часопису знаходять відображення найважливіші аспекти історії України, які тривалий час фальсифікувались або відверто замовчувались. Журнал відкрив невідомі, забуті і напівзабуті імена, утаємничені факти та події, засвідчив нинішній якісний рівень української історіографічної школи.

¹ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956): Збірник документів і матеріалів. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 41.

* В 1936 р. було створено Інститут історії України. В червні 1943 р. його перетворено на Інститут історії та археології. З 1944 р. повернуто попередню назву. З 1953 р. — Інститут історії.

** Поряд з С.Юшковим за таке рішення висловився також проф. Київського університету ім. Т.Г.Шевченка А.Введенський.

² У лещатах тоталітаризму... — Ч. 1. — С. 111—114.

³ К о в а л ь М.В. Флагман вітчизняної історіографії // Укр. іст. журн. — 1997. — № 4. — С. 12.

⁴ За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7. — С. 10.

⁵ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІУ НАН України), ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в), арк. 30—40.

⁶ Там же, арк. 31.

⁷ Там же, арк. 32.

⁸ У лещатах тоталітаризму... — Ч. 2. — С. 216—218.

⁹ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 721 (в), арк. 5—6.

¹⁰ Там же, арк. 14—15.

¹¹ Протокол № 1 засідання редколегії “УІЖ”у від 16 липня 1957 р. // Там же, спр. 721 (д), арк. 1—3.

¹² Протокол № 3 засідання редколегії “УІЖ”у від 27 липня 1957 р. // Там же, арк. 8—10.

¹³ Протокол № 7 засідання редколегії “УІЖ”у від 11 грудня 1957 р. // Там же, арк. 23—25.

¹⁴ До Центрального комітету КП України // Там же, спр. 721 (в), арк. 13.

¹⁵ Від редакційної колегії // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 5.

¹⁶ Протокол № 5 засідання редколегії “УІЖ”у від 3 липня 1959 р. // НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 902, арк. 28.

¹⁷ Протокол № 6 засідання редколегії “УІЖ”у від 27 серпня 1960 р. // Там же, спр. 987, арк. 24.

¹⁸ Там же, арк. 14.

¹⁹ Протокол № 7 засідання редколегії “УІЖ”у від 12 листопада 1960 р. // Там же, арк. 26—32.

²⁰ Протокол № 1 засідання редколегії “УІЖ”у від 1 січня 1961 р. // Там же, спр. 1056, арк. 1—8; Протокол № 7 засідання редколегії “УІЖ”у від 10 листопада 1961 р. // Там же, арк. 24—27.

²¹ Протокол № 1 засідання редколегії “УІЖ”у від 12 січня 1962 р. // Там же, спр. 1122, арк. 1—4; Протокол № 2 засідання редколегії “УІЖ”у від 19 січня 1962 р. // Там же, арк. 8.

^{22—23} Протокол № 7 засідання дирекції Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КПУ // Там же, спр. 12 (в), арк. 21, 22.

²⁴ Крип'якевич І. П., Марченко М. І., Введенський А. О. та ін. Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до редакції // Укр. іст. журн. — 1965. — № 1. — С. 158—159.

²⁵ Брайчевський М. Ю. Важлива ініціатива. Лист до редакції // Там же. — № 4. — С. 152, 153.

²⁶ Даниленко В. Дубина Кузьма Кіндратович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 92; Іван Олександрович Гуржій. Бібліографія вчених Української РСР. — К., 1974. — С. 15.

*** Можна припустити, що ця публікація вийшла за домовленістю російського вченого з членами редколегії. Адже зв'язок між ними існував постійно. Наприклад, В. Яцунський опублікував кілька рецензій на історичні праці, видані в АН УРСР.

²⁷ Іван Петрович Крип'якевич // Укр. іст. журн. — 1967. — № 6. — С. 159—160.

²⁸ Шевченко Ф. П. "Українському історичному журналу" 10 років // Там же. — С. 8.

²⁹ Протокол № 8 засідання редколегії "УІЖ" у від 11 вересня 1970 р. // НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 405 (б), арк. 15, 16.

³⁰ Протокол № 6 засідання редколегії "УІЖ" у від 21 червня та № 7 від 27 вересня 1972 р. // Там же, спр. 598 (б), арк. 19, 27.

³¹ Доповідна записка про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КП України з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві // Там же, спр. 584, арк. 11.

³² Там же, арк. 11, 12.

³³ Там же, арк. 14.

³⁴ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖ" у 1976 р. // Там же, спр. 977 (а), арк. 2.

³⁵ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖ" у від 17 січня 1977 р. // Там же, спр. 1061 (а), арк. 2.

³⁶ Протокол № 8 засідання редколегії "УІЖ" у від 19 жовтня 1977 р. // Там же, арк. 21.

³⁷ Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії... — С. 14.

³⁸ НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 679, арк. 84, 90—92.

³⁹ Выводы комиссии отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины, изучавшей деятельность Института истории АН УССР. 1983 г. — С. 2 // Особистий архів родини д.і.н., професора, заслуженого діяча науки і техніки України В.Сарбея.

⁴⁰ Заїцев О. К. До питання про формування території давньоруських князівств у XII ст. // Укр. іст. журн. — 1974. — № 5. — С. 43—53; Котляр М. Ф. З історії переростання племінних союзів у територіальні об'єднання в Східній Європі (VII—X ст.) // Там же. — 1978. — № 1. — С. 58—70; Тимошук Б. О. Давні слов'яни на території Північної Буковини // Там же. — 1979. — № 6. — С. 89—98; Ричка В. М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI—XII ст. // Там же. — 1983. — № 2. — С. 84—100 та ін.

^{41—42} Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б.О.Рібакова // Там же. — 1981. — № 10. — С. 39—53.

⁴³ Натикач П. І. З історії суспільно-політичного руху на Україні в кінці XVI — першій половині XVII століття // Там же. — 1978. — № 3. — С. 88—92; Шевченко Ф. П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Там же. — 1982. — № 5. — С. 90—100. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там же. — 1985. — № 6. — С. 29—40.

⁴⁴ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1985. — 264 с.

⁴⁵ Сергієнко Г. Я. Етапи формування і розвитку української народності // Укр. іст. журн. — 1985. — № 10. — С. 37—48.

⁴⁶ Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії... — С. 16.

⁴⁷ Смолій В. А. До читачів "Українського історичного журналу" // Укр. іст. журн. — 1997. — № 4. — С. 9.

⁴⁸ Інтерв'ю головного редактора "Українського історичного журналу" академіка НАН України В.А. Смолія // Там же. — 1995. — № 5. — С. 3, 4.

⁴⁹ Рєєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Там же. — 1999. — № 3.